

פרשת וזאת הברכה

מפי מו"ר הרב שמעון כהן שליט"א

בס"ד תשרי תשע"ח • גליון 212

ניתן לשלוח מייל לכתובת rephael.wasser@gmail.com ולקבל את הגיליון מידי שבוע לתיבת המייל

לע"נ זהייא בת זינא לבית משפחת דמרי

לצעוק אל ה'

צעקה ותפילה בנוסח מקרא ביכורים

ראשי פרקים:

תורה ומלכות ◊ יחד שבטי ישראל ◊ משה רבנו בזכות ישראל ◊ עם ישראל כמלאכי השרת ◊ אחדות ישראל רמוזה בקריאת שמע ◊ המלכות תלויה באחדות ◊ ירבעם בן נבט משבט אפרים ◊ למרות הכל "הבן יקיר לי אפרים" ◊ יום הכיפורים - מקוה טהרה

מקורות עיקריים:

פסיקתא זוטרטא (לקח טוב) פרשת וזאת הברכה סג ע"א ◊ אלשיך דברים לג, ד ◊ טור אורח חיים הלכות יום הכיפורים סימן תרו ◊ תנא דבי אליהו אליהו רבה (איש שלום) פרשה כו ◊ אור החיים דברים לג, ה ◊ סנהדרין קב ע"א ◊ אבות פ"ה, מי"ח ◊ יומא פ"ח, מ"ט ◊ בניהו כתובות קיא ע"א

תורה ומלכות

בניגוד לכל שאר פרשות השבוע, שקוראים אותן בשבתות, את פרשת וזאת הברכה קוראים בשמחת תורה, ובכך חותמים מחזור נוסף של קריאת התורה מ'בראשית' ועד 'לעיני כל ישראל'.

חלקה הראשון של הפרשה מתאר את הברכות שברך משה את שבטי ישראל לפני מותו. כדברי פתיחה לברכות השבטים, פותח משה בשבח עם ישראל, אשר בגלל מעלתו המיוחדת ראוי לכל הברכות. בראשונה מתאר משה את המעמד הנשגב, מעמד הר סיני, שבו נקבעה בחירת עם ישראל כעם ה' ובאה לידי ביטוי האהבה האלקית כלפי ישראל בשיאה, בהופעת אור כבודו אשר זרח עליהם. זאת לעומת שאר עמי תבל שמאנו לקבל את התורה ולא זכו לגילוי האלקי. מאז והלאה נושא עם ישראל את דגל התורה ומעביר אותו מדור לדור, באמרו תמיד: "תורה צוה לנו משה מורה קהלת יעקב"¹.

בכך ממליכים ישראל את ריבונו של עולם עליהם ומקבלים על עצמם לקיים את תורתו ואת מצוותיו, "ויהי בישרון מלך בהתאסף ראשי עם יחד שבטי ישראל"².

¹ דברים לג, ד.

² דברים לג, ה.

יחד שבטי ישראל

חז"ל³ דורשים:

"ויהי בישראל מלך - מגיד הכתוב, כשישראל מושיב ישיבת זקנים מלמטה מלכות שמים מתקיימת מלמעלה".

כשהנשיא מושיב ישיבת זקנים למטה, הקב"ה מקיים ישיבת זקנים למעלה. נמצא שבית דין של מעלה תלוי במה שנעשה על ידי בית דין של מטה, ומלכות ה' מתגלה בעולם על ידי כינוס חכמי הסנהדרין בעלמא הדין.

ממשיך המדרש:

"יחד שבטי ישראל - שתהיו עושין אגודה אחת ולא תהיו עשוין אגודות אגודות... משל למה הדבר דומה, למלך שהביא ספינות וחיברן ודיבקן במסמרין ובהוגנין ובנה פלטין עליהם. כל זמן שהספינות קיימות פלטין שלו קיימות. נפרדו הספינות, נתפרדו הפלטין שלו. כך כל זמן שעשוין ישראל אגודה אחת מלמטה, מלכות שמים מתקיימת בהן, שנאמר: 'הבונה בשמים מעלותיו ואגודתו על ארץ יסדה' (עמוס ט, ו)".

חלק מתהליך הגאולה הוא בהצטרפות האגודות והצטרות לאגודה אחת גדולה. אביו של מורי חמי, הגאון המקובל רבי מרדכי עטייה⁴ היה שואל על דברי הזוהר הקדוש "חוייא דאיהו מקננא בטורין רברבין [הנחש שוכן בהרים הגדולים]⁵: מה באו חז"ל ללמדנו בכך? ומבאר: עניינו של ה'נחש' הוא להעמיד מחיצה וחציצה, והוא שוכן ב'הרים גבוהים', באנשים גדולים. לכן בדור שבן דוד בא יש קטרוג ומחלוקת בין תלמידי חכמים⁶. חלק מתהליך הגאולה תלוי ביכולתם של תלמידי חכמים להתכנס יחד. כשיש חיבור ניתן לבנות דברים גדולים וכשיש מחלוקת הכל נופל ומתרסק. וזו לשון רש"י:

"בהתאסף - בהתאספם יחד באגודה אחת ושלוש ביניהם הוא מלכם, ולא כשיש מחלוקת ביניהם".

אי אפשר לברך את העם לפני שמדברים על אחדות ישראל, כי כשיש מחלוקת אין השראת שכינה.

משה רבנו בזכות ישראל

רבי משה אלשיך⁷, בעל ה"אלשיך" הקדוש⁸, עומד על היחס בין שני חלקי הפסוק, 'תורה צוה לנו משה' לעומת 'מורשה קהלת יעקב', וכה דבריו:

³ פסיקתא זוטרותא (לקח טוב) פרשת וזאת הברכה סג ע"א.

⁴ רבי מרדכי עטייה (חאלב שבסוריה-ירושלים), התרג"ח-התשל"ח - תלמיד חכם, מקובל, מייסד ישיבת המקובלים "החיים והשלום" בירושלים. בשנת התרפ"ב היגר למקסיקו סיטי והחל להנהיג את הקהילה הגדולה של יוצאי חאלב במקום. בשנת התרצ"ו עלה לארץ ישראל והתיישב בירושלים. פרסם מאמרים וספרים בהם דברי חיזוק ועידוד בשעות משבר ומלחמה תוך קריאה לקיבוץ גלויות ועמידה על חשיבותה הגדולה של מצוות ישוב ארץ ישראל להחשת גאולת ישראל, ובהם: "מקור חיים" - גאולת ישראל תלויה בנו, "ארצות החיים" - חיבת הארץ ומעלת יישובה, "מחסה ועז", "מחשבות שלום" - השגחת ה' על ישראל ומעלת העליה לארץ ישראל ו"לך לך וסוד השבועה" - חובת העליה לארץ ישראל.

⁵ תיקוני זוהר תקונא תליסר כט ע"ב.

⁶ ראה כתובות קיב ע"ב.

⁷ רבי משה אלשיך (אדריאנופול-סלוניקי-צפת), הרס"ח-השנ"ג - מרבני צפת, מחבר ספר "תורת משה" - פירוש לתורה על דרך הסוד וספרים נוספים על הנ"ך. נולד באדריאנופול שבתורכיה ולמד אצל גדולי הדור דאז, רבי יוסף טאיטצק ורבי יוסף קארו. עלה לארץ ישראל בשנת הרצ"ה, התיישב בצפת, והיה חבר בבית דינו של רבי יוסף קארו. תלמידו המפורסם היה רבי חיים ויטאל (שהיה גם תלמידו של האר"י).

⁸ אלשיך דברים לג, ד.

"אחרי אומרו הדבר הראשון, שהוא להגיד מעלת וחשיבות ישראל לפניו יתברך, התחיל הדבר השני, שהוא שלא יעלה על רוחם שמגדיל משה את עצמו על כל כללות ישראל... אמר אם תאמרו 'תורה צוה לנו משה', דונו לאידך גיסא, כי אלמלא זכות ישראל לא היתה תורה ניתנה גם לי, כי הלא 'מורשה' היא 'קהלת יעקב'. והוא כי עד שקנו כל ישראל אחדות שלם, לא זכו שתנתן להם תורה... וגם משה לא היה מקבל כלל, כמו שאמרו ז"ל (ברכות לב ע"א), שאמר הקדוש ברוך הוא למשה במעשה העגל: רד מגדולתך, כלום נתתי לך גדולה אלא בשביל ישראל. ושיעור הכתוב, מה שתורה שתאמרו שצוה לנו משה ולא לעם, הנה לא לו תתייחס קבלתה, כי אם לכם, כי מורשה היא אל קהלת יעקב על הקהלם והתאחדם".

המילים 'תורה צוה לנו משה' עלולות להטעות אותנו ולגרום לנו לחשוב שמשה רבנו מחשיב את עצמו יותר מכלל ישראל, ואולי באמת כל מה שהקב"ה נגלה בהר סיני וכו', זה לכבודו של משה רבנו, איש האלקים, "כי הלוא משה לבדו קיבל תורה מידו יתברך והוא ציוה לנו". לולא משה רבנו אולי לא היינו ראויים לקבל את התורה. קמשמע לן שלולא ישראל גם משה רבנו לא היה מקבל את התורה. משה רבנו מצד עצמו לא ראוי לקבל את התורה וישראל מצד עצמם, כשהם פרודים, לא ראויים לקבל את התורה. רק כשעם ישראל מאוחד, משה רבנו יכול להיות השליח לקבלת התורה.

הדברים נכונים גם לגבי הופעת הנבואה. במשך שלושים ושמונה שנות הנדודים במדבר היו ישראל כ'מנודין במדבר' וה' לא דיבר עם משה⁹. כל זמן שהיו ישראל נזופים לפני המקום, לא נתייחד הדיבור עם משה, כי כל גדולתו של משה אינה אלא בזכותם של ישראל. משה רבנו מאגד את האומה כדי שתוכל לקבל תורה.

עם ישראל כמלאכי השרת

אחדות ישראל היא היסוד והשורש להשראת השכינה בישראל ולטהרתם מן החטא, כמבואר בטור¹⁰ בהלכות יום הכיפורים:

"ויתן כל אדם אל ליבו בערב יום הכיפורים לפייס לכל מי שפשע כנגדו, דעבירות שבין אדם למקום יום הכיפורים מכפר ושבין אדם לחברו אין יום הכיפורים מכפר עד שיפייסנו, ואפילו לא הקניטו אלא בדברים צריך לפייסו וצריך לילך לו. ואם אינו מתפייס בראשונה יחזור וילך לו פעם שניה ושלישית ובכל פעם יקח שלושה שיפייסנו שימחול לו. ואם אינו מתפייס בשלוש פעמים אינו צריך לפייסו עוד.

והני מילי לחברו, אבל לרבו צריך להרבות עליו רעים עד שיתפייס. ואם מת מביא עשרה בני אדם ומעמידם על קברו ואומר: חטאתי לאלקי ישראל ולפלוני זה שפשעתי לו, ועושין כן כדי שיהא לב כל ישראל שלם כל אחד עם חברו ולא יהיה מקום לשטן לקטרג עליהם. והכי איתא בפרק ט"ו מפרקי רבי אליעזר: ראה סמאל שלא נמצא חטא בישראל ביום הכיפורים ואומר, ריבון העולם, יש לך עם אחד בארץ כמלאכי השרת, מה מלאכי השרת יחיפי רגל אף ישראל יחיפי רגל ביום הכיפורים, מה מלאכי השרת אין להם קפיצה אף ישראל אין להם קפיצה, עומדין על רגליהם ביום הכיפורים. מה מלאכי השרת נקיים מכל חטא כך ישראל נקיים מכל חטא. מה מלאכי השרת שלום ביניהם כך ישראל ביום הכיפורים. והקב"ה שומע עדותן מן המקטרגין ומכפר עליהם".

כדי לכפר על עבירות שבין אדם לחברו צריך תהליך של התנתקות מהחטא על ידי סליחה ומחילה מצד החבר. בלי זה אי אפשר להיכנס ליום הכיפורים, זו ההקדמה וההכנה היסודית שלה אנו נדרשים בימים שלפני יום הכיפורים.

⁹ ראה שיר השירים רבה ב, ב.

¹⁰ טור אורח חיים הלכות יום הכיפורים סימן תרו.

אחדות ישראל רמוזה בקריאת שמע

ב"ספר חרדים" כותב רבי אלעזר אזכרי¹¹ דבר נפלא. בחתימת ספרו, בפרק המוקדש למצוות התלויות בארץ, מבואר שהקנאה התאוה והכבוד המוציאים את האדם מן העולם¹² רמוזים בקריאת שמע, וכך כתב בנוגע למידת הקנאה:

"והקנאה רמוזה בפרשה ראשונה בפסוק ראשון, דקריאת שמע מקובלת בידינו מיעקב אבינו בעת שנסתלק מן העולם, שציוונו וזרזנו על יחוד ה'..."

ומרמז בכתוב, דכתיב: 'הקבצו ושמעו בני יעקב' וגו'. וקשה: מאי 'הקבצו', הרי אמר להם 'האספו ואגידה לכם', והרי הם לפניו? אלא פירוש 'האספו' על הגופים, ואחר שהיו לפניו ציוה אותם שיסירו מליבם קנאה ושנאה ותחרות כאילו הם איש אחד ונפש אחד, שאם לא יעשו כן אי אפשר לקבל עליהם יחוד שירצה וישרה עליהם.

כדכתב רבי שמעון בן יוחאי, דהיינו 'הוא באחד ומי ישיבנו', דהפסוק קשה להבין, דהיה לו לומר 'הוא אחד', מאי 'באחד', אלא רצונו לומר, והוא יתברך אינו שורה כי אם כשישראל ביחוד לב אחד בלי קנאה, דוגמת מלאכי השרת, דכתיב בהו: 'כולם אהובים וכו' וכולם מקבלים עליהם עול מלכות שמים'.

ואמרו באבות דרבי נתן, דהמלאכים מכבדין זה את זה וכל אחד אומר פתח אתה שאתה גדול ממני. וכן איתא במדרש, וזהו לשונו: 'שמע ישראל', שאמרו המקובלים שהוא לשון קיבוץ, כמו 'וישמע שאול את העם'. וכל אחד בעת קריאת שמע מייחד ליבו עם כל עדת ישראל ומחבר אליהם שמע ישראל כולנו באהבה וקשר לב אחד בלי קנאה ושנאה. ועתה אנו מקבלים יחוד אלקינו עלינו ואומרים 'ה' אלקינו ה' אחד'."

כדי לקבל עול מלכות שמים ולייחד לבבנו אל ה', אנו נדרשים לסלק את הקנאה מגבולנו. ריבונו של עולם משרה שכינתו עלינו רק כשכל אחד מישראל "מייחד ליבו עם כל עדת ישראל".

לפי המקובלים, המילה 'שמע' אינה מתפרשת במשמעות של הסכת והבן אלא במשמעות של קיבוץ והתאחדות.

ב"תנא דבי אליהו"¹³ נאמר:

"כך אמר להם הקדוש ברוך הוא לישראל: בני, כלום חיסרתי לכם, מה אני מבקש מכם, הא איני מבקש אלא כדי שתהיו אוהבין זה את זה, ותהיו מכבדין זה את זה, ותהיו יריאין זה מזה..."

¹¹ רבי אלעזר אזכרי, הרצ"ג-הש"ס - מקובל, דרשן ומשורר יהודי מהעיר צפת. חיבורו "ספר חרדים", עם היותו ספר מצוות, נחשב כספר יסוד בתורת המוסר. רבי אלעזר הוא מצאצאי מגורשי ספרד ובכתביו ופעולותיו ניכרת הכמיהה לגאולה ואהבת ארץ ישראל. רבו היה המקובל רבי יוסף סאגיס, והוא נסמך לרבנות על ידי רבי יעקב בירב. הוא למד בישיבת הרמ"ק, והושפע גם מתורת האר"י. הוא נמנה עם ענקי הרוח שהסתופפו באותה תקופה בצפת. בהקדמת ספרו מסופר על חלקו בייסוד חברת "סוכת שלום", שפעלה לעורר את עם ישראל לחזרה בתשובה ולדבקות בה: "ויהי היום אמרנו עת לעשות להשם אלקינו יתברך הבטיחנו 'הבא לטהר מסייעין אותו', ואמר 'פתחי לי אחותי רעיתי פתח קטן כשל מחט ואפתח לכם כפתחו של אולם', לכו ונשובה אל ה' בכל עז וגם נשיב רבים מעוון כאשר ציוונו יתברך. פה צפת עשינו חברה קדושה קראנו שמה 'סוכת שלום' ורבים מתקבצים לשוב בכל לב, (...) יחדרו לשוב בכל לב מעוון אליו יתברך ולהתחזק במצוותיו לעשותם". מנין המצוות בספר מחולק לפי איברי הגוף. בסוף הספר מובא פיוטו "ידיד נפש", פיוט שהתקבל בכל הנוסחים. חיבר פירושים למסכתות שונות בבבלי ובירושלמי, ופירוש "קול בוכים" על מגילת איכה על דרך הסוד.

¹² ראה אבות פ"ד, מ"ח.

¹³ תנא דבי אליהו רבה (איש שלום) פרשה כו.

המלכות תלויה באחדות

עסקנו בהרחבה במעלת האחדות והחיבור, "בְּהִתְאַסֵּף רֵאשֵׁי עַם יְחַד שְׁבֻטֵי יִשְׂרָאֵל"¹⁴. כעת נשוב לראש הפסוק, "וַיְהִי בִישְׁרוֹן מֶלֶךְ", המחבר את האחדות עם המלכות. וכך מבאר "אור החיים"¹⁵ הקדוש:

"מלכות ישראל תהיה מתקיימת כשיהיו ישראל מתאספים ראשיהם יחד ולא יהיו בד בבד, שבזה יהיה סיבה שיתייחדו יחד שבטי ישראל, וכשישראל בגדר זה הנה הנם ברום גדר ההצלחות ומלכותם תהיה בה הויה של קיום. וצא ולמד כי מיום שנחלקו הלבבות ונחלקו המלכויות מה עלתה בידם, וזאת סיבת עגלי ירבעם והבאים אחריו, כי ראש האובדן הוא הפירוד, וכלי המחזיק הברכה הוא השלום ויחוד הלבבות".

מלכות ה' בעולם תלויה באחדותנו, וגם מלכות ישראל תלויה באחדות. בתקופת המלכים פילוג הממלכה הביא הרס וחורבן שהשלכותיו האימות משפיעות על עם ישראל עד דור אחרון. הפילוג החל בעקבות סירובו של רחבעם המלך, בנו של שלמה, להקל על העם במיסים. הוא דחה את בקשת העם בגסות בעצת יועציו הצעירים ואמר: "אֲבִי יִסֵּר אֶתְכֶם בְּשׁוֹטִים וְאֲנִי אֵיִסֵּר אֶתְכֶם בְּעֵקְרָבִים"¹⁶. ידו הקשה הביאה לכך שעשרה שבטים מישראל הפנו לו עורף והמליכו על עצמם את ירבעם בן נבט משבט אפרים.

ירבעם בן נבט משבט אפרים

ירבעם היה מלך גדול, היתה לו עוצמה של מנהיגות. חז"ל אומרים במסכת סנהדרין¹⁷: "מאי 'חבר הוא לאיש משחית'? חבר הוא לירבעם בן נבט, שהשחית ישראל לאביהם שבשמים".

והגמרא ממשיכה: "וידח ירבעם את ישראל מאחרי ה' והחטיאם חטאה גדולה". אמר רבי חנין: [עשה ירבעם לישראל] כשתי מקלות המתזות זו את זו [כך עשה ירבעם, הרחיק את ישראל מהקדוש ברוך הוא בעל כרחם, כאדם שמכה בשני מקלות זה על זה וניתזים חלקים מהם למרחוק].

ועוד: "...אמר רבי אושעיא: עד ירבעם היו ישראל יונקים מעגל אחד [היו לוקים על עוון עגל אחד, שעשו במדבר], מכאן ואילך, [מזמנו של ירבעם] - משנים ושלושה עגלים. [כלומר, נתוסף להם עוון שני עגליו של ירבעם]."

לאחר מכן מתארת הגמרא תיאור שמלמד על עוצמת תכונת המנהיגות של ירבעם. אומרת הגמרא: "אחר הדבר הזה לא שב ירבעם מדרכו הרעה". מאי 'אחר' [אחרי איזה דבר לא שב ירבעם]? אמר רבי אבא: אחר שתפשו הקדוש ברוך הוא לירבעם בבגדו, ואמר לו: חזור בך, ואני ואתה ובן ישי נטייל בגן עדן. אמר לו ירבעם לקדוש ברוך הוא: מי [ילך] בראש? [אמר לו הקדוש ברוך הוא:] בן ישי בראש. [אמר ירבעם:] אי הכי - לא בעינא [אם כן, אינני רוצה]."

משמעות הדברים היא, שברמה העקרונית ירבעם הוא אישיות בסדר גודל של דוד המלך, לא פחות. ירבעם בכוח המנהיגות שלו, היה מסוגל לאחד את האומה, ולפי חז"ל היתה הווה אמינא שירבעם ודוד המלך יטיילו עם הקב"ה בצוותא בגן עדן, אלא שירבעם לא חזר בו ממעשיו הרעים והמשיך לחטוא ולהחטיא את ישראל. וכבר אמרו חז"ל¹⁸: "כל המחטיא את הרבים אין מספיקין בידו לעשות תשובה".

¹⁴ דברים לג, ה.

¹⁵ אור החיים דברים לג, ה.

¹⁶ מלכים א' יב, יא.

¹⁷ סנהדרין קב ע"א.

¹⁸ אבות פ"ה, מ"ח.

למרות הכל "הבן יקיר לי אפרים"

מתוך קנאה למלכות רחבעם, מלכות בית דוד ומלכותו של משיח, ירבעם מסוגל לפעול אפילו נגד הקב"ה. ואף על פי כן, עם כל הפגמים, אומר הנביא: "הבן יקיר לי אפרים אם ילד שעשעיים כי מדי דברי בו זכר אֶזְכְּרֶנּוּ עוֹד עַל כֵּן הָמוּ מְעִי לוֹ רַחֵם אֶרְחַמְנוּ נְאֻם ה'".¹⁹ פסוק זה בא בעקבות תפילתה של רחל המבכה על בניה וממאנת להינחם ולפני הצבת הציונים המורים על תהליך גאולתם של ישראל. לאורך הדורות היו פגמים רבים במעשי ישראל, ואף על פי כן לא סרה סגולתם ונותרו בניו אהוביו של ה' יתברך. גם החטאים החמורים ביותר אין בכוחם להסיר את הקשר והחיבור בין ישראל לאביהם שבשמים.

למרות כל הפגמים נשאר 'הבן יקיר' והאב אוהב. כשם שהאב מחבק את בנו אף על פי שהוא מלוכלך, כך ישראל אף על פי שנתלכלכו בחטא, הקב"ה מחבבם ואוהבם.

יום הכיפורים – מקוה טהרה

אנו נמצאים לפני יום הכיפורים שהוא יום גאולה וישועה לישראל. ביום זה מתכפרים עוונותיהם של ישראל ורוח של טהרה עוטפת אותם, "אמר רבי עקיבא: אשריכם ישראל לפני מי אתם מיטהרין מי מטהר אתכם אביכם שבשמים, שנאמר: 'וזרקתי עליכם מים טהורים וטהרתם' (יחזקאל לו, כה), ואומר: 'מקוה ישראל ה'" (ירמיה יז, ג), מה מקוה מטהר את הטמאים אף הקדוש ברוך הוא מטהר את ישראל".²⁰

רבי עקיבא מלמדנו על שני מושגים של טהרה, טהרה על ידי תשובה וטהרה על ידי התאחדות עם כלל ישראל. "אשריכם ישראל", אומר רבי עקיבא, כי אתם בעצמכם משמשים מקוה טהרה לכל בית ישראל.

"הבן איש חי"²¹ בספרו "בניהו"²² מחדש, שלא רק עם ישראל משמש כמקוה טהרה, אלא גם ארץ ישראל משמשת כמקוה, וכה דבריו:

"וזה שבח ארץ ישראל, דהיושב בה, מחמת קדושתה נמחה ומתבטל ביום ההוא שעשב את העוון, על דרך מה שכתב רבנו האר"י ז"ל, אם ראה אדם קרי, נברא מזה משחית, ואם טבל באותו היום, נמחה אותו המשחית ומתבטל, וכן כאן, קדושת ארץ ישראל מועלת לבטל ולמחות המשחית והמזיק הנקרא עוון אשר נברא מן העבירה, תיכף ביום ההוא שעשה את העבירה, כדי שלא יטימא ארץ ישראל מן המשחיתים".

המשנה במקוואות²³ אומרת: "ארץ ישראל טהורה ומקוואותיה טהורים". ולמעשה עצם המציאות של עם ישראל בארץ ישראל, זו מציאות של טהרה שבעזרת ה' תביא את עם ישראל אל האחדות השלמה והגאולה הקרובה, במהרה בימינו.

¹⁹ ירמיה לא, יט.

²⁰ יומא פ"ח, מ"ט.

²¹ רבי יוסף חיים מבגדאד (מן ה"בן איש חי") (בגדאד שבעירק), התקצ"ד-התרס"ט - מגדולי האחרונים, פוסק, מקובל, דרשן ומנהיג. ספרו המפורסם ביותר הוא ה"בן איש חי" ועל שמו הוא מכונה. את ראשית לימודיו התחיל בתלמוד תורה אצל דודו, אחי אמו, הרב דוד חי מאיר יוסף ניסים סלמאן מעתוק. בגיל ארבע עשרה, למרות גילו הצעיר, התקבל לבית המדרש לרבנים "בית זלכה" בראשותו של הרב עבדאללה סומך, והיה לתלמידו המובהק. בשנת ה'תרי"א, בהיותו בן שבע עשרה, נשא את רחל, אחות רבו עבדאללה סומך. רבי יוסף חיים חיבר ספרים רבים העוסקים בכל מקצועות התורה: תנ"ך, משנה, תלמוד, הלכה, דרש, תפילה, פיוט וקבלה.

²² בניהו כתובות קיא ע"א.

²³ מקוואות פ"ח, מ"א.